

مؤلفه‌های دینداری و معنویت در نوجوانان

سیاوش راستی‌کوشکقاضی^۱

مجتبی معظمی^۲

حاجیه رجبی‌فرجاد^۳

سیدعطاءاله افتخاری^۴

تاریخ دریافت مقاله : ۱۴۰۰/۱۲/۰۲ تاریخ پذیرش مقاله : ۱۴۰۱/۰۳/۱۰

چکیده

این دوران را می‌توان عصر توجه ویژه به معنویت دانست. بر اساس تحقیقات به عمل آمده در جوامع مختلف، معنویت و دینداری بر عملکرد کمی و کیفی افراد تأثیر مثبت دارد. «دینداری» و «معنویت» نیز هرچند در بسیاری از وجوه بر هم منطبق هستند اما در وجوهی با هم متفرق می‌باشند. مؤلفه‌های تفاوت آن دو هرچند اندک هستند ولی از اهمیت به‌سزایی برخوردارند. معنویت اعم از دینداری است بنابراین هرچند معنویت ذاتی نوع انسان است اما انسان معنوی و انسان دیندار نیز با یکدیگر تفاوت‌هایی دارند. از طرفی آموزش، نوع و میزان آن، محیط آموزشی، مدیران و مدرسان معنویت و دینداری نیز بر میزان و نوع دینداری و معنویت مؤثر هستند این مقاله با استفاده از روش کتابخانه‌ای و تفحص در مقالات و پایان‌نامه‌های مختلف و کسب نظر توافقی خبرگان به روش دلفی، سعی در تعیین مؤلفه‌های معنویت و دینداری در نوجوانان به‌عنوان آینده‌سازان جامعه‌ای مستقل، خودکفا، عزتمند و فرهیخته دارد.

کلمات کلیدی

معنویت، دینداری، نوجوان

۱- گروه مدیریت آموزشی، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. yalda3m@yahoo.com

۲- گروه مدیریت آموزشی عالی، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. (نویسنده مسئول) m_moazzamiii@yahoo.com

۳- گروه مدیریت منابع انسانی، دانشگاه علوم انتظامی امین، تهران، ایران. hajieh_rajabi@yahoo.com

۴- گروه زبان و ادبیات عربی، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. s.a.eftekhari74@gmail.com

بر اساس آخرین سرشماری انجام شده در آبان ماه سال ۱۳۹۵، از تعداد ۷۹,۹۲۶,۲۷۰ نفر جمعیت ایران، ۹۹,۴٪ مسلمان هستند بنابراین بدیهی است که موضوع دینداری و معنویت برای نظام حکومتی و قشر عظیمی از جمعیت ایران (با هر دیدگاه سیاسی یا مشرب گروهی و جناحی) مهم و قابل توجه بوده و نسبت به وضعیت دینداری و معنویت در جامعه، احساس مسئولیت نموده و جامعه‌ای سرشار از معنویت را برای خود و مردم به ویژه فرزندان‌شان به عنوان آینده سازان جامعه آرزو نمایند.

از طرفی در تاریخ آذر ماه ۱۳۹۰ سند تحول بنیادین آموزش و پرورش به عنوان یک نقشه راه برای رسیدن به اهداف کلان آموزش و پرورش (در چهارچوب سند چشم انداز) توسط شورای انقلاب فرهنگی تصویب و جهت اجرا، ابلاغ گردید. در مقدمه این سند آمده است: «تحقق ارزش‌ها و آرمان‌های متعالی انقلاب اسلامی مستلزم تلاش همه جانبه در ابعاد فرهنگی، علمی، اجتماعی و سیاسی و اقتصادی است..... برقراری عدالت و معنویت در جهان در گرو تربیت انسان‌های عالم، متقی، و آزاده و اخلاقی است.»

اما علی رغم حساسیتی که دولتمردان و مردم مسلمان جامعه ما نسبت به وضعیت دینی و معنوی جامعه و فرزندان خود دارند و بیانات رهبران نظام و قوانین و مقررات و آیین‌نامه‌های متنوع و متعدد وجود سازمان‌ها و تشکلهای رسمی و غیررسمی متولی امور فرهنگی و معنوی مردم (شامل رسانه‌ها) وجود انتشارات وسیع در این زمینه، اما مشاهدات عینی، تفاوت چشمگیری را در این بعد از ابعاد جامعه (به ویژه در نسل جدید) نشان می‌دهد که بعضی آن را نشانه‌ای از انحراف جامعه به طور عام و نوجوانان به طور خاص از معنویت و دینداری تلقی می‌نمایند. صحت و سقم این موضوع از اهمیت فراوانی برخوردار است چون بر اساس تحقیقات به عمل آمده در جوامع مختلف، معنویت و دینداری بر عملکرد کمی و کیفی افراد تأثیر مثبت دارد بنابراین مشکل کم‌رنگ شدن معنویت و دینداری، مشکلی است که در صورت نادیده گرفتن آن، علاوه بر تأثیر منفی بر توسعه و رشد اخلاقی جامعه‌ی حال و آینده ما، بر ایجاد جامعه و کشوری آباد، آزاد و توسعه یافته، نیز تأثیر منفی خواهد گذاشت. اما مقدمه سنجش این موضوع (معنویت و دینداری) در جامعه و یا به طور خاص در نوجوانان، اینست که علاوه بر تبیین معنویت و دینداری، مؤلفه‌های آن‌ها شناخته شود که قطعاً می‌تواند با توجه به شرایط روحی، فرهنگی و اجتماعی سنین مختلف، مؤلفه‌های مذکور نشانه‌های متفاوتی در نسل نوجوان داشته باشد.

معنویت^۱ و دینداری^۲

واژه «معنویت» به معنی معنوی بودن و منسوب به معنی، حقیقی، راست، اصلی، ذاتی، مطلق، باطنی و روحانی است (دهخدا، ۱۳۳۷). معنویت در لاتین از کلمه «Spiritus» به معنی تنفس گرفته

مؤلفه‌های دینداری و معنویت در نوجوانان/راستی کوشک قاضی، معظمی، رجبی فرجاد و افتخاری

شده است و در یک مفهوم دینی به معنای ابعاد فرامادی گزاره‌ها و آموزه‌های کتاب مقدس (در آیین مسیحیت) است.

معنویت در لغت‌نامه آکسفورد^۳ این گونه تعریف شده: حالت یا ویژگی علاقه‌مندی و توجه به مسائل معنوی؛ عشق یا دلبستگی به پدیده‌های معنوی. این کلمه دارای هشت مدخل در جنبه‌های مختلف می‌باشد که در لغت‌نامه آکسفورد و لغت‌نامه بین المللی وبستر^۴ فقط یک معنی آن ذکر شده، یعنی حالتی در تقابل بین تعلق خاطر به امور روحی و علایق مادی (نصر، ۱۳۱۲). البته در آیین یهود، معنویت شکل دیگر پیدا می‌کند و با تشریح و دینداری عجین می‌گردد.

در ترجمه‌های لاتین عهد جدید، شخص معنوی به کسی گفته می‌شود که او را روح‌القدس نظم می‌بخشد. واژه معنویت مدتی طولانی با همین معنی ناشی از کتاب مقدس مطرح می‌شد اما از آغاز قرن دوازدهم، این واژه به تدریج معانی ضمنی خود را با کارکرد واقعی روانی بازیافت و در مقابل جسمانیت یا مادیت قرار گرفت (کینگ^۵، ۱۹۹۹ به نقل از خدایاری فرد، ۱۳۹۰). در کتاب دایرةالمعارف کاتولیک که قبل از جنگ جهانی اول منتشر شده، هیچ اشاره‌ای به این کلمه نشده است (هرچند معنویت در سراسر کتاب مقدس مسیحیان حضور ملموس دارد) در حالی که در دایرةالمعارف جدید کاتولیک که در دهه ۱۹۷۰ منتشر شده است، این واژه وجود دارد. اما شاید بتوان گفت که به تعداد انسان‌ها، تعاریفی از معنویت وجود داشته باشد.

مقایسه دیدگاه اسلامی با تعاریف معنویت در سایر دیدگاه‌ها، نشان دهنده زمینه‌های مشترک در میان آن‌هاست. در دیدگاه اسلامی، معنویت ریشه در مذهب دارد و مذهب عامل اصلی تقویت و تشویق معنویت در افراد تلقی می‌شود. معنویت عنصر اصلی تمامی ادیان الهی است و انسان‌ها چون به صورت فطری و ذاتی افرادی معنوی هستند، به دعوت ادیان الهی لبیک می‌گویند. از یک دیدگاه، مؤلفه‌های معنویت دینی، عبارت است از: ارتباط با خدا (عبادات و مناسک، صبر، توکل و توبه)، ارتباط با خود (خودشناسی، مراقبه معنوی و هدف و معنی زندگی) و ارتباط با دیگران (حسن خلق، خوشرویی، خوش‌گویی، بخشایش و رعایت حقوق دیگران) (احمدی، ۱۳۹۰).

اما در آن چه امروزه «معنویت نوین» می‌خوانند، «حقیقت» در میان نیست بلکه هرگونه تجربه عاطفی یا هیجانی شدید نسبت به هر موضوعی می‌تواند معنویت به حساب آید. از سوی دیگر، در معنویت نوین، برعکس معنویت دینی اثری از «تکلیف» نیست.

در فرهنگ‌های عربی «دین» به معانی «جزا و مکافات»، «حساب و بررسی»، «اطاعت و انقیاد»، «ملت و آیین»، «رویه و عادت»، «چیرگی و برتری»، «تدبیر امور» و «آن چه وسیله پرستش خداوند

فصلنامه رهیافت‌های نوین مدیریت جهادی و حکمرانی اسلامی، شماره ۷، پائیز ۱۴۰۱

می‌شود» است (مفردات راغب). معادل انگلیسی این واژه نیز کلمه «Religion» است که از یکی از دو واژه لاتینی Religiri به معنی توجه، عنایت و مواظبت و یا Religare به معنی به هم پیوستن اشتقاق یافته است. معنی اصطلاحی دین نیز یعنی مجموعه عقاید، اخلاق، قوانین و مقرراتی برای اداره امور جامعه انسانی و پرورش انسان هاست. طبق این تعریف مفهوم دین عمومیت یافته و دین حق و باطل را در بر می‌گیرد. دین حق عبارت است از قوانین و مقررات، اعتقادات و باورهایی که منشأ و خاستگاه وحیانی داشته و از طرف خداوند نازل شده باشد (جوادی‌آملی، ۱۳۸۷). «دینداری» نیز به معنی شریعتمداری و پای‌بندی به احکام و دستورات دینی است.

رابطه بین معنویت و دینداری

پیش از پیدایش مدرنیته، اصطلاحات «مذهبی» و «معنوی» تقریباً معادل یکدیگر به کار برده می‌شدند ... اما در دوره مدرن، این دو واژه به تدریج از یکدیگر جدا شدند. این دو مفهوم می‌توانند در کنار هم اما جدای از یکدیگر قرار داشته باشند و بهتر است بیان شود که مذهب و معنویت نمی‌توانند به طور کامل از هم جدا شوند که در این صورت، هر دو عقیم و بی حاصل خواهند بود (کلاس^۶، ۱۹۹۹). با تمام تشابهات و هم‌پوشانی‌های بین «معنویت» و «دینداری»، تفاوت‌هایی نیز میان این دو مقوله وجود دارد و شاید به همین دلیل است که بعضی معنویت را دین شخصی و دینداری را دینی اجتماعی توصیف نموده‌اند و یا به تعبیری معنویت را به دو گونه تقسیم نموده‌اند؛ معنویت دینی (یعنی معنویتی که منبعت از یک دین و مذهب الهی است) و معنویت فرادینی (یعنی معنویتی که هیچ ارتباط مستقیمی با یک دین و مذهب الهی ندارد).

مبانی نظری و پیشینه پژوهش

موضوع ابعاد وجودی انسان همواره ذهن اندیشمندان را به خود مشغول ساخته و نظریه‌های فراوانی نیز بعضاً به شکل اسطوره‌ای بیان نموده‌اند. به عنوان نمونه افسانه‌ی اورفئی^۷ که از قدیمی‌ترین ایده‌ها در مورد ابعاد وجودی انسان است. بر اساس این افسانه، انسان از خاکستر «تیتان»^۸‌های شروری که سوخته شده و در درون خود دیونوسوس^۹ (خدای نیکی، عرفان، ادب و هنر) را داشتند، به وجود آمده یعنی ممزوجی از نیکی و پلیدی، خیر و شر، تاریکی و روشنایی، مادیت و معنویت. در این آیین، بدن عنصر تیتانی و نفس یا روح، عنصر دیونوسوسی است (راستی، ۱۳۸۸).

بعد از جنگ جهانی دوم بخصوص در دهه‌های ۱۹۶۰-۱۹۷۰، در غرب برای کاهش خلأ ایجاد شده در زمینه معنویت ناشی از گسترش صنعت و تکنولوژی، گروه‌ها، فرقه‌ها و آیین‌های فراوانی ظاهر شدند

مؤلفه‌های دینداری و معنویت در نوجوانان/راستی کوشک قاضی، معظمی، رجبی فرجاد و افتخاری

که اکثراً نیز مورد مناقشه و منازعه بودند، از جمله کلیسای وحدت بخش، فرزندان خدا، رسالت نور الهی، جامعه بین المللی برای آگاهی کریشنا، مراقبه متعالی، معبد مردم و... اما جالب است که این آیین‌ها و مکاتب جدید بسیار تحت نفوذ و تأثیر آداب و رسوم و تعالیم شرقی بودند. با گسترش آیین‌ها و مکاتب مرتبط با موضوع «معنویت»، ضرورتاً تحقیق و پژوهش در این رابطه (چه در حوزه درون دینی و چه در حوزه خارج از دین) نیز گسترش یافت. اکثر پژوهش‌هایی که در عرصه بین‌المللی در این حوزه انجام شده، در مورد معنویت مسیحی است. در ایران نیز نوشته بعضی از نویسندگان در خصوص معنویت‌های نوظهور مانند «اوشو»^{۱۰}، «کریشنامورتی»^{۱۱}، «دالایی لاما»^{۱۲}، «پائلو کولئو»^{۱۳}... ترجمه و چاپ شده است. تحقیقات انجام گرفته در زمینه معنویت و دینداری را در دو بخش می‌توان برشمرد؛

تحقیقات داخلی و خارجی

تحقیقات داخلی در این زمینه، اکثراً به صورت پایان نامه انجام گرفته و از نظر کمی قابل توجه نیست (میان محله، ۱۳۹۵). شاید بتوان پژوهش‌های انجام گرفته در سطح ایران در خصوص معنویت دانش‌آموزان را به چند گروه تقسیم نمود:

گروه اول: پژوهش‌هایی که تأثیر معنویت را بر متغیرهایی در دانش‌آموزان مورد بررسی قرار داده‌اند. گروه دوم: پژوهش‌هایی که رابطه معنویت را با متغیرهای دیگری در دانش‌آموزان مورد بررسی قرار داده است.

گروه سوم: پژوهش‌هایی که به تدوین مدل و الگوی معنویت در دانش‌آموزان پرداخته‌اند.

گروه چهارم: پژوهش‌هایی که به عوامل مؤثر بر ایجاد و تقویت معنویت اشاره نموده‌اند.

اما پژوهش‌های انجام گرفته در زمینه معنویت، دینداری و توسعه آن‌ها در خارج از کشور نیز اکثراً در زمینه تأثیر معنویت در محیط کار و در سالم سازی و توانمندسازی بیماران بوده است و کمتر پژوهشی در زمینه توسعه یا سنجش معنویت و دینداری به ویژه در حوزه نسل نوجوان (دانش‌آموزان مقطع دبیرستان) انجام گردیده و هیچ کدام نیز به ارائه الگویی جهت پرورش معنویت در کودکان و نوجوانان منجر نشده است.

در بسیاری از موارد تلقی از معنویت همان «مذهب نهادی»^{۱۴} است (تامپسون^{۱۵}، ۲۰۰۲) و بسیاری از پژوهشگران منظورشان از «معنویت»، همان مذهب و عقاید مذهبی است (باون و ویلیامز^{۱۶}، ۱۹۹۳). عده‌ای معنویت را به عنوان تمایل به جستجوی هدف نهایی در زندگی و زیستن بر اساس آن هدف تعریف می‌کنند (میتروف و دنتون^{۱۷}، ۱۹۹۹). گروهی نیز برای معنویت دو بُعد ذکر می‌کنند. بُعد

فصلنامه رهیافت‌های نوین مدیریت جهادی و حکمرانی اسلامی، شماره ۷، پائیز ۱۴۰۱

عمودی منعکس کننده ارتباط با خدا یا یک قدرت بی‌نهایت و بُعد افقی منعکس کننده ارتباط با دیگران، طبیعت و اتصالی درونی است (امیدواری، ۱۳۸۷). گاهی نیز معنویت را دو گونه نام برده‌اند؛ معنویت دینی و غیردینی^{۱۸}.

در رابطه با معنویت و دینداری سه نظریه وجود دارد: نظریه سنتی که معنویت و دینداری را هم ردیف می‌داند (باوون و ویلیامز-۱۹۹۳)، نظریه استقلال که بر امکان معنوی بودن فرد بدون تعلق او به دین خاصی تأکید دارد و نظریه برخورد که بر عدم تجانس معنویت و دینداری تأکید می‌کند (مهر- بی‌تا). اکثر صاحب‌نظران بر نظریه دوم تأکید دارند به این معنی که هرچند برای معنویت و دینداری استقلال قائل هستند اما بعضی معتقدند که معنویت به دینداری کمک می‌کند (بسترآلان^{۱۹} و دیگران -۲۰۱۷). گروهی دیگر گمان دارند که دینداری باعث رشد معنویت می‌شود و گروهی نیز به تعامل بین دینداری و معنویت معتقدند (جوئل موخوآتی^{۲۰}-۲۰۱۷). گروهی نیز معتقدند که مذهب و دینداری نمودی از معنویت است (پاچالاسکی^{۲۱}-۲۰۰۴) و معنویت اعم از دینداری است (بالیونی^{۲۲}-۲۰۰۷). گروهی معنویت را به دو گونه شمرده‌اند؛ معنویت سکولار و معنویت دینی. از دیدگاه بسیاری از صاحب‌نظران معنویت ریشه در دین دارد (هینلس^{۲۳} - ۱۹۹۵) هر چند ضرورتاً معنویت منعکس کننده تعالیم دینی نیست (مصون^{۲۴} - ۲۰۰۷) اما قطعاً نمی‌توان این دو را از یکدیگر به طور کامل جدا فرض نمود (کلاس-۱۹۹۹). معنویت همان امر قدسی و اساس دین است (ملکیان-۱۳۸۹) و در جامعه ایرانی مبتنی بر دین استر دینداری دو بعد اصلی دارد: وجه ظاهری یا آیینی (شریعت) و وجه باطنی یا معنوی که دومی اصل است و اولی فرع یعنی شریعت برای رسیدن به اصل دین (معنویت) می‌باشد و وجه اساسی تفارق بین معنویت دینی و معنویت غیردینی ارتباط عمودی با خالق جهان به عنوان یک قدرت برتر قابل ستایش و گرنه در بُعد افقی که نوع ارتباط با دیگران، طبیعت و خود می‌باشد تفاوتی بین این دو نوع معنویت نیست (امیدواری-۱۳۸۷).

در مورد فهم از دین که دینداری از آن منبعث است دو دیدگاه وجود دارد: دیدگاه اول که اکثر مفسران و فقیهان و دانشمندان دینی در گذشته به آن معتقد بودند، اینست که اگر چه آن‌ها پیش فرض‌ها و پیش فهم‌های گوناگون داشته‌اند اما این گوناگونی محدود و محصور به چند نوع و موضوع بوده و نظرات و دیدگاه‌ها به یکدیگر نزدیک بوده‌اند. دیدگاه دوم، آنست که چون هر گونه فهم و تفسیر از یک دیدگاه، با یک پیش فرض و پیش فهم صورت می‌گیرد و چون دیدگاه‌ها و پیش فرض‌ها و پیش فهم‌ها متفاوتند، پس نظریات در باره معنی متون (از جمله متون دینی) متفاوت خواهد شد و این تفاوت اجتناب ناپذیر و غیرقابل رفع است (هرمونوتیک) (مجتهد شبستری، ۱۳۸۳). در دیدگاه اول، یک نوع

مؤلفه‌های دینداری و معنویت در نوجوانان/راستی کوشک قاضی، معظمی، رجبی فرجاد و افتخاری

دین با اندکی تفاوت در جزئیات و فرعیات فروع آن مانند احکام و در نتیجه یک نوع دینداری وجود دارد اما در دیدگاه دوم، دین‌های متفاوتی ناشی از تفاوت در برداشت از دین وجود دارد که در نتیجه انواع دینداری به وجود می‌آید. (مجتهدشستری، ۱۳۸۱).

به اعتقاد بعضی از اندیشمندان انسان اساساً موجودی معنوی است (پالاسیو وارگاز^{۲۵} و دیگران - ۲۰۱۵) اما هنوز معنی واحدی برای آن بیان نشده است (فیشر^{۲۶} - ۲۰۱۰). باید پذیرفت که نیاز به معنویت یک نیاز حیاتی و مهم است (فرانکل، بی‌تا). معنویت یک احساس وابستگی و درهم تنیدگی عمیق و به شدت شهودی بین انسان و جهان پیرامون آنست. اما از دیدگاه مذهب، معنویت همان امر قدسی و لبّ و لبّات تمامی ادیان و غایت زندگی انسان است (ملکیان - ۱۳۸۹) تا حدی که شریعتمداری بدون معنویت را تنها «اسلام» و تسلیم می‌شمارند. اگر بخواهیم معنویت را به طور کلی تعریف کنیم، معنویت احساسی است نسبت به خود، دیگران و جهان هستی و جستجویی در جهت کمال و ماهیتی فرادینی دارد اما در معنویت دینی علاوه بر معنویتی که ذکر شده و شکل آن را دین مشخص می‌کند، احساس و ارتباط با خدا به عنوان خالق جهان و یک قدرت بی‌نهایت نیز وجود دارد (امیدواری - ۱۳۸۷) و به نسبت ارتباط او با خدا، معنویت نیز درجات مختلفی خواهد داشت پس می‌توان گفت که معنویت عبارت است از کل حیات انسان (در رابطه با خود، دیگران و طبیعت) بر حسب یک رابطه آگاهانه با خداوند هستی. هر چند بعضی ابعاد معنویت را دارای سه بُعد می‌دانند اما اکثریت محققان ابعاد معنویت را در چهار بُعد خلاصه نموده‌اند:

- ۱- بعد ارتباط با یک قدرت برتر (و در معنویت دینی: خدا)
- ۲- بعد ارتباط با خود شامل مواردی چون شناخت، احساس امنیت، خودشکوفایی، امید و...
- ۳- بعد ارتباط با دیگران شامل مواردی چون وفای به عهد، محبت به دیگران، خوشرویی، کمک به دیگران، ارتباط مفید با خانواده و...
- ۴- بعد ارتباط با طبیعت و محیط شامل مواردی چون سعی در حفظ طبیعت، تلاش برای سالم سازی محیط و ...

معنویت اعم از معنویت دینی یا معنویت عام به عنوان یک متغیر قوی در متغیرهای دیگر موثر است از جمله با سلامت روان (والری میکائیل سون^{۲۷} و دیگران - ۲۰۱۹)، تقویت امید، حمایت اجتماعی، مقابله با درد، محیط کاری، فرهنگ سازمانی (فانگیداز رولاند اپافرس^{۲۸} - ۲۰۱۸)، هویت فردی، رفتار اخلاقی (جونل موخوآتی - ۲۰۱۷)، پیشرفت (پالاسیو وارگاز و دیگران - ۲۰۱۵)، رهبران (استریپ میشل^{۲۹} و دیگران - ۲۰۱۴)، ارتباط اجتماعی و کاری، آسایش و اعتماد به نفس (پلامب آلیسون^{۳۰} - ۲۰۱۱)، حل راحت‌تر مشکلات رفتاری، خوش‌بینی، هوش معنوی و افزایش انگیزه، ابراز وجود و خودکارآمدی،

فصلنامه رهیافت‌های نوین مدیریت جهادی و حکمرانی اسلامی، شماره ۷، پائیز ۱۴۰۱

خودکنترلی، شادکامی، خودشناسی، یکی بودن و وحدت با دیگران، بخشش و پایداری رفتار(آنتونیو موریوزگارسیا^{۳۱} و دیگران، ۲۰۲۰). بنابراین چنانچه معنویت (اعم از دینی یا عام) در افراد تقویت و در جامعه گسترش یابد باعث ایجاد سلامت روان و جامعه‌ای همدل، عامل و متعامل با یکدیگر و دارای توان بالاتر به منظور حل مشکلات فردی و اجتماعی می‌شود.

نتیجه حاصل از مجموع مطالعات در خصوص ابعاد و مؤلفه‌های دینداری، معنویت را در سه بُعد خلاصه می‌نماید که در اکثر تقسیم‌بندی‌ها به این سه بُعد اشاره شده است و متون اسلامی نیز مؤید آن هستند: دانش دینی، اعتقادوایمان، پیامدهای عملی ایمان و مناسک(که کسب دانش دینی نیز جزء پیامدهای عملی ایمان و مناسک است) اما باید به این موضوع تأکید نمود که دینداری همواره با بُعد مناسکی عجین و شناخته می‌شود. دینداری را می‌توان به دو نوع تقسیم نمود: دینداری دینی و دینداری غیردینی(قرآن مجید و جوادی آملی - ۱۳۸۷).

همچنین مطالعات و پژوهش‌های انجام گرفته نیز بیان می‌دارند که سرمایه اجتماعی، پایگاه اجتماعی، شرایط زیستی و خاستگاه جغرافیایی، مناسک دینی، پایگاه اقتصادی، مدرن شدن و سکولار شدن جامعه، وسایل ارتباط جمعی، مقطع تحصیلی(در دانش‌آموزان و طلاب علوم دینی)، دیدگاه دینی، عوامل محیطی، تحصیلات دانشگاهی، ادراک فرزندان از دینداری والدین، عوامل شخصیتی، میزان استفاده از برنامه‌های دینی و تحصیلات خانواده بر ایجاد و تقویت دینداری تأثیر دارند.

اما این که دینداری بر چه اموری تأثیر دارد، نتایج مطالعات نشان می‌دهد که دینداری در تمام ابعاد زندگی فردی(اعتقادات، روابط، علایق و...) و اجتماعی تأثیر دارد(جوادی آملی - ۱۳۸۷)، آرامش، نگرش، گرایش و کنش‌های فردی(شجاعی زند-۱۳۸۴).

از دیدگاه اسلام و قرآن می‌توان برای دین و دینداری موارد زیر را مطرح نمود:

۱- گوهر اصلی دین، توحید و خداپرستی است و باید از آن تبعیت نمود.^{۳۲}

۲- دین فقط دین الهی نیست بلکه کافران هم دین دارند.^{۳۳}

۳- تنها دینی که خداوند می‌پذیرد، دین تسلیم در برابر اوست^{۳۴-۳۵}.

روایات زیر معنی ایمان و دینداری را به خوبی نشان می‌دهند:

«به امام صادق(ع) گفتم: مرا بر حدود ایمان آگاه فرما. فرمود: گواهی دادن به این که شایسته پرستشی جز خدا نیست و این که محمد رسول خداست و اقرار نمودن به آن چه او از جانب خدا آورده و نمازهای پنجگانه و پرداخت زکات و روزه ماه رمضان و حج کعبه و دوستی ولی ما و دشمنی با دشمن

مؤلفه‌های دینداری و معنویت در نوجوانان / راستی‌کوشک قاضی، معظمی، رجبی فرجاد و افتخاری

ما و همراه بودن با راستگویان.»^{۳۶}

«پیامبر(ص): ایمان اعتقاد قلبی و اقرار به زبان و عمل با اعضاء و جوارح است.»^{۳۷}

با توجه به آن چه بیان شد ایمان و دینداری از نظر اسلام، سه رکن دارد؛ اعتقاد قلبی، اقرار زبانی و عمل. اما اگر به متن روایت زیر دقت کنیم، بیان و اقرار زبانی نیز یک نوع عمل محسوب می‌گردد بنابراین می‌توان گفت که دینداری دو رکن دارد: ایمان و عمل که در بسیاری از آیات قرآن، در کنار هم مطرح شده‌اند:

«از امام صادق(ع) از ایمان پرسیدم. پس فرمود: شهادت به یگانگی خدا و رسالت محمد است. پرسیدم: آیا شهادت عمل نیست؟ فرمود: چرا. پرسیدم: پس عمل هم جزء ایمان است؟ فرمود: ایمان برای مؤمن جز با عمل ثابت نماند و عمل جزئی از ایمانست.»^{۳۸}

همان طور که گفته شد یکی از ارکان دینداری، ایمان است که در آیات و روایات قبل، اشاره شد که این ایمان باید به خداوند و پیامبر اکرم(ص) باشد و یکی دیگر از وجوه ایمان، باور و یقین به آخرت است.^{۳۹} بنابراین از دیدگاه اسلام، دینداری دارای دو رکن اصلی است، ایمان(به خدا، پیامبر(ص) و قیامت) و عمل(به فرامین خداوند و پیامبر(ص))

روش‌شناسی تحقیق

برای تعیین مؤلفه‌های معنویت و دینداری در نوجوانان، ابتدا از مجموع مطالعات انجام شده از پژوهش‌ها، کتب، مقالات و منابع دینی، عواملی به عنوان عوامل مؤثر بر نوع و میزان معنویت و دینداری احصاء شد. همچنین تعداد ۱۵ نفر از خبرگان دارای تحصیلات دانشگاهی، اطلاعات در زمینه معارف دینی و تجربه فعالیت‌های آموزشی(مخصوصاً در مقطع دبیرستان) انتخاب و با آنان جهت جلب همکاری و مساعدتشان مذاکره به عمل آمد. سپس جدول مؤلفه‌های احصاء شده شامل ۵۸ گویه در چهار بخش(ارتباط با قدرت برتر، ارتباط با خود، ارتباط با دیگران، ارتباط با محیط) در اختیار آنان گذاشته شد و طی مذاکره و مصاحبه‌ای از آنان درخواست شد تا بر اساس ارزیابی ۵ درجه‌ای لیکرت، میزان تأثیر هر کدام از ۵۸ گویه را در ایجاد، نوع و میزان معنویت و دینداری نوجوانان(مقطع دبیرستان) اعلام نمایند. اطلاعات در مورد خبرگان به شرح جداول ۱ و ۲ و ۳ می‌باشد.

فصلنامه رهیافت‌های نوین مدیریت جهادی و حکمرانی اسلامی، شماره ۷، پائیز ۱۴۰۱

جدول ۱: اطلاعات عمومی خبرگان

ردیف	شغل	مدت سابقه در شغل	آخرین مدرک تحصیلی	رشته تحصیلی	مدت سابقه تدریس در آموزش و پرورش
۱	استاد	۳۰	دکتری	مدیریت	۱۲
۲	استاد	۳۰	دکتری	مدیریت	۳
۳	استاد	۲۷	دکتری	روانشناسی	۱
۴	استاد	۳۰	دکتری	ادیان و عرفان	۴
۵	استاد	۱۵	دکتری	روانشناسی	-
۶	استاد	۲۳	دکتری	علوم تربیتی	-
۷	استاد	۲۸	دکتری	روانشناسی	۱۵
۸	استاد	۲۰	دکتری	مدیریت	۱۵
۹	مشاور تحصیلی	۱۰	کارشناسی ارشد	ادیان و عرفان	۱۰
۱۰	مدیر منابع انسانی آموزش و پرورش	۱	کارشناسی ارشد	روان سنجی	۳۳
۱۱	وکیل	۵	کارشناسی ارشد	حقوق جزا و جرم شناسی	-
۱۲	کارشناس طراحی	۳۰	کارشناسی ارشد	علوم قرآن و حدیث	-
۱۳	مشاور تحصیلی	۱۶	کارشناسی ارشد	علوم تربیتی	۱۶
۱۴	پژوهشگر	۳۰	کارشناسی ارشد	ارتباطات و ادبیات تطبیقی	-
۱۵	مدیر دبیرستان	۱۹	لیسانس	مدیریت	۹

جدول ۲: تعداد و درصد خبرگان بر اساس جنسیت

جنسیت	تعداد	درصد	درصد تجمعی
مرد	۱۴	۹۳,۳۳	۹۳,۳۳
زن	۱	۶,۶۷	۱۰۰
کل	۱۵	۱۰۰	-

جدول ۳: تعداد خبرگان بر اساس آخرین مدرک تحصیلی

مدرک تحصیلی	تعداد	درصد	درصد تجمعی
دکتری	۸	۵۳,۳۳	۵۳,۳۳
کارشناسی ارشد	۶	۴۰	۹۳,۳۳
کارشناسی	۱	۶,۶۷	۱۰۰
کل	۱۵	۱۰۰	-

مؤلفه‌های دینداری و معنویت در نوجوانان/راستی کوشک قاضی، معظمی، رجبی فرجاد و افتخاری

پس از تعیین خبرگان و جلب همکاری آنان برای مساعدت در انجام این تحقیق، پرسشنامه طراحی شده به آنان ارائه گردیده و در مصاحبه‌های انجام شده (به صورت حضوری، تلفنی و به وسیله رایانامه^{۴۰} و از طریق شبکه‌های مجازی) نیز توضیحات لازم به آنان ارائه گردید. پس از تکمیل اولیه پرسشنامه به «روش دلفی»، نسبت به تبیین و تجمیع نظر خبرگان اقدام گردید.

روش دلفی که براساس مدل نظرهای جمعی و ایجاد توافق تدوین گردیده یکی از متداول‌ترین، مهم‌ترین و پُرکاربردترین روش‌هایی است که در زمینه جمع‌آوری نظرات و اطلاعات مورد استفاده قرار می‌گیرد. در این روش با جلب همکاری گروهی از متخصصان مرتبط با موضوع تحقیق، اجرا می‌شود. آنان بدون ارتباط بایکدیگر به پرسشنامه‌ها پاسخ می‌دهند و متعاقباً بازخوردهایی به صورت بازنمایی آماری از «پاسخ گروه» دریافت می‌نمایند. پس از آن این فرآیند با هدف کاهش دامنه پاسخ‌ها و رسیدن به چیزی نزدیک به اجماع^{۴۱} ادامه می‌یابد. اجماعی که برای محقق اقتناع‌کننده باشد.

یافته‌های پژوهش

در مرحله اول اجرای روش دلفی، شاخص‌های تعیین ابعاد و مؤلفه‌های معنویت و دینداری در دانش آموزان که بر اساس ادبیات پژوهش شناسایی شده است، کُدگذاری گردید (جدول ۴):

جدول ۴: متغیرهای موثر بر تعیین ابعاد و مؤلفه‌های معنویت و دینداری در دانش آموزان و گداهای مربوطه

نماد	معیار اصلی	نماد	زیر معیارها
B1	ارتباط با قدرت برتر	B11	ارتباط با خدا یا یک قدرت برتر
		B12	ایمان به قیامت
		B13	ایمان به پیامبران
		B14	دانش دینی
		B15	انجام مناسک (فرامین دینی)
B2	ارتباط با خود	B21	نگرش به خود (خودآگاهی)
		B22	فضائل معنوی
		B23	انگیزش
		B24	حقیقت‌جویی
		B25	رضایت باطنی
		B26	امیدواری
		B27	خوش‌بینی
B2	ارتباط با خود	B28	نگرش مثبت به سایرین

فصلنامه رهیافت‌های نوین مدیریت جهادی و حکمرانی اسلامی، شماره ۷، پائیز ۱۴۰۱

نماد	معیار اصلی	نماد	زیر معیار ها
	ارتباط با دیگران	B29	نگرش مثبت به جامعه
		B210	احساسات
		B211	خلاقیت
		B212	سن
		B213	جنسیت
		B214	میزان تحصیلات
		B215	معنی جویی
		B216	هدفداری زندگی
		B217	آموزش (یادگیری مستمر)
		B218	میزان مطالعه
		B219	جایگاه و احساس همبستگی با سایر همسالان
		B220	اعتماد و احترام متقابل با سایر همسالان
		B221	اخلاق
		B31	صداقت
		B32	آموزش
		B33	وجود فرصت برای خودشکوفایی
		B34	احساس تعهد به خانواده
		B35	احساس تعهد به درس
		B36	احساس تعهد به کادر آموزش مدرسه
		B37	احساس تعهد به کادر اداری مدرسه
		B38	به اشتراک گذاشتن احساسات
	B39	تعاون و همکاری	
	B310	وجود تشویق و تنبیه مناسب	
	B311	ویژگی های فردی (جوانمردی، بخشش، مهربانی، دقت...)	
	B312	تحصیلات والدین	
	B313	محیط عمومی مدرسه	
	B314	وضعیت اقتصادی، والدین	
	ارتباط با محیط	B41	فرهنگ خانواده
		B42	تعداد افراد خانواده
		B43	منزلت اجتماعی خانواده

مؤلفه‌های دینداری و معنویت در نوجوانان / راستی‌کوشک قاضی، معظمی، رجبی فرجاد و افتخاری

نماد	معیار اصلی	نماد	زیر معیارها
		B44	رابطه خانواده بانوجوان
		B45	محیط مدرسه (فرهنگ، مشارکت، عدالت، حمایت)
		B46	مدیر و مسئولین مدرسه
		B47	نوع رابطه مسئولین و دبیران مدرسه
		B48	احساس تعهد به جامعه
		B49	احساس تعهد به طبیعت
		B410	نگرش مثبت به محیط طبیعی
		B411	فضای معنوی
		B412	رسانه‌ها
		B413	حمایت اجتماعی
		B414	نظم و انضباط در مدرسه
		B415	کمک به دیگران
		B416	توجه به نیازهای دینی و معنوی دانش‌آموز
		B417	وضعیت نمره دروس دینی و عربی
		B418	محتوای دروس

پرسشنامه خبرگان دارای ۵ سطح بود: خیلی موافق (۵ امتیاز)، موافق (۴ امتیاز)، ممتنع (۳ امتیاز)، مخالف (۲ امتیاز) و خیلی مخالف (۱ امتیاز) که خبرگان بایستی برای هر گویه یک مورد را انتخاب می‌نمودند.

پس از جمع‌آوری پرسشنامه نظرسنجی از خبرگان در مرحله اول، تک تک شاخص‌ها و گویه‌ها مورد بررسی قرار گرفت. در این مرحله تمامی شاخص‌ها و گویه‌هایی که میانگین امتیازهای آن، زیر ۴ بود حذف گردید. این روش تا سه مرحله ادامه یافت و در هر مرحله امتیازهای زیر ۴ حذف گردید. نتیجه نهایی در جدول شماره ۵ نمایش داده شده است:

جدول ۵: معیارهای نهایی مرتبط با دینداری و معنویت دانش‌آموزان

نماد	معیار اصلی	نماد	زیر معیار
B1	ارتباط با قدرت برتر	B11	ارتباط با خدا یا یک قدرت برتر
		B12	ایمان به قیامت
		B13	ایمان به پیامبران
B2	ارتباط با خود	B23	انگیزش

فصلنامه رهیافت‌های نوین مدیریت جهادی و حکمرانی اسلامی، شماره ۷، پائیز ۱۴۰۱

رضایت باطنی	B25		
امیدواری	B26		
خلاقیت	B21		
سن	B21		
آموزش (یادگیری مستمر)	B21		
اخلاق	B22		
آموزش	B32		
وجود فرصت برای خودشکوفایی	B3	ارتباط با دیگران	B3
احساس تعهد به درس	B3		
احساس تعهد به کادر آموزش مدرسه	B3		
وجود تشویق و تنبیه مناسب	B3		
ویژگی های فردی (جوآنمردی، بخشش، مهربانی، صداقت...)	B3		
وضعیت اقتصادی، والدین	B3		
فرهنگ خانواده	B4	ارتباط با محیط	B4
تعداد افراد خانواده	B4		
منزلت اجتماعی خانواده	B4		
مدیر و مسئولین مدرسه	B4		
نگرش مثبت به محیط طبیعی	B4		
رسانه‌ها	B4		
نظم و انضباط در مدرسه	B4		

نتیجه‌گیری

از مجموعه مطالعات انجام شده و بررسی صورت گرفته، می‌توان به این نتیجه رسید که معنویت جزء لاینفک انسانیت انسان است و همچنین این باور تقویت می‌شود که هر چند در تعبیر و تفسیر معنویت و دینداری (به معنی شریعتمداری) تفاوت‌هایی مشاهده می‌گردد اما می‌توان این موضوع را باور نمود که آن دو جدای از یکدیگر نیستند و هم‌پوشانی‌هایی دارند. پس معنویت را می‌توان اعم از

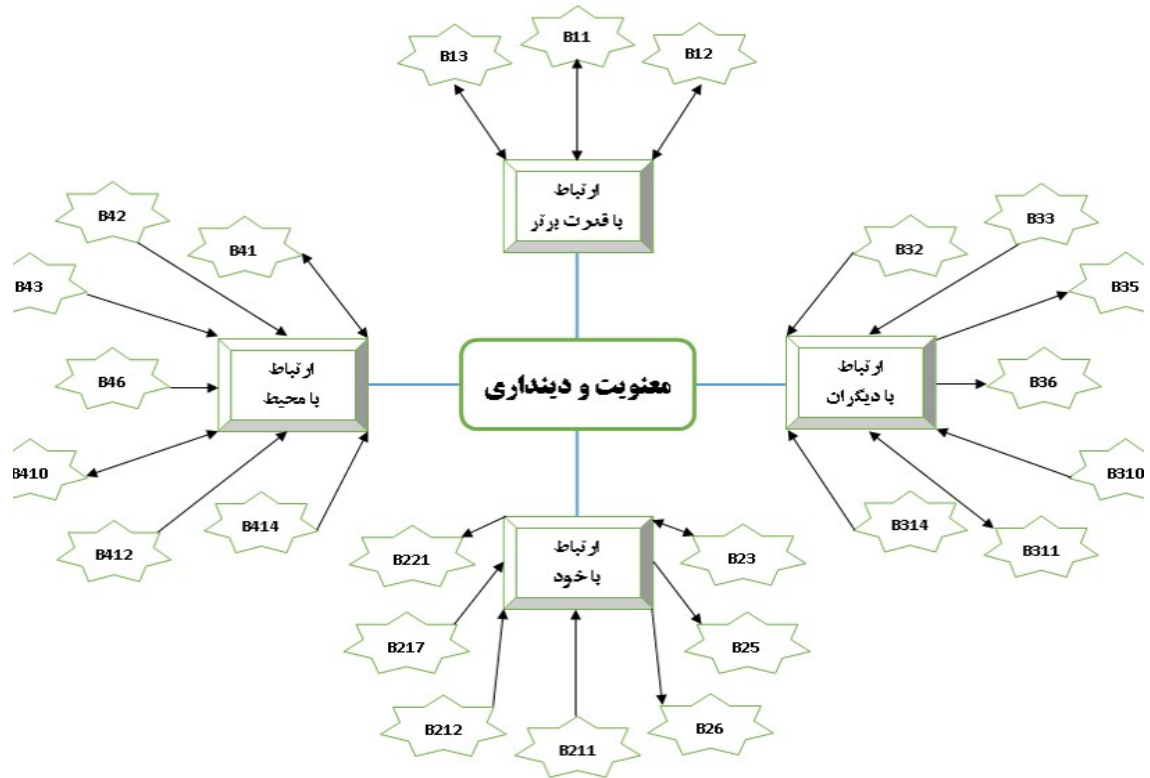
مؤلفه‌های دینداری و معنویت در نوجوانان/راستی کوشک قاضی، معظمی، رجبی فرجاد و افتخاری

دینداری و هدف آن دانست و این به آن معناست که ممکن است کسی درجاتی از معنویت را دارا باشد اما به دین معتقد نبوده و یا شریعتمدار(پای‌بند و عامل) به هیچ دین الهی نباشد. همچنین می‌توان برای معنویت و حتی دینداری بعدی فراگیرتر در نظر گرفت که شامل هم معنویت سکولار و هم معنویت منبعث از دین و هم دینداری سکولار(دینداری منبعث از دین باطل) و هم دینداری منبعث از دین حق باشد.

از طرفی معنویت متکی بر ادیان الهی(به ویژه اسلام) با معنویت فاقد دینداری همپوشانی‌هایی دارند با این تفاوت که مؤلفه‌های معنویت دینی حول محور خداوند بزرگ و فرامین او و انبیاء و اولیاء او می‌باشد. گویه‌های استخراج شده از نظر خبرگان(جدول شماره ۵) را می‌توان به چند بخش تقسیم نمود: گویه‌هایی که بر معنویت و دینداری تأثیر می‌گذارند، گویه‌هایی که متأثر از معنویت و دینداری هستند و گویه‌هایی که با معنویت و دینداری تأثیر و تأثر و ارتباط متقابل دارند(جدول ۶ و شکل ۱):

جدول ۶: تقسیم بندی گویه های نهایی و نوع ارتباط آن ها با معنویت و دینداری

نوع رابطه گویه با معنویت و دینداری	ارتباط با قدرت برتر	ارتباط با خود	ارتباط با دیگران	ارتباط با محیط
تأثیر گویه بر معنویت و دینداری	-	B211-B212- B217	B32-B33- B310-B314	B42-B43-B46- B412-B414
تأثیر معنویت و دینداری بر گویه	-	-	B25-B26- B221	B35- B36
تأثیر متقابل گویه با معنویت و دینداری	B11-B12-B13	B23	B311	B41-B410

شکل ۱: تقسیم بندی گویه های نهایی و نوع ارتباط آن ها با معنویت و دینداری

این پژوهش به نوعی ارتباط بعضی از متغیرها را با معنویت و دینداری نسل نوجوان (دانش آموزان) مشخص نموده است اما پژوهشگرانی که به موضوع معنویت و دینداری نسل جوان علاقمند هستند، می توانند در زمینه‌های زیر پژوهش نمایند:

- ۱- میزان اهمیت و تأثیرگذاری هر یک از گویه‌ها بر یکدیگر و بر معنویت و دینداری
- ۲- تعیین نوع تأثیر گویه‌ها بر معنویت و دینداری
- ۳- بررسی راهکارهایی برای تقویت گویه‌هایی که بر معنویت و دینداری تأثیر مثبت دارند و برای تضعیف یا تحدید گویه‌هایی که بر معنویت و دینداری تأثیر منفی دارند.

مؤلفه‌های دینداری و معنویت در نوجوانان / راستی‌کوشک قاضی، معظمی، رجبی فرجاد و افتخاری

منابع

- ۱) قرآن مجید
- ۲) ابن شعبه حرانی، ابومحمد (بی‌تا). تحف العقول عن آل الرسول: سخنان چهارده معصوم (ع) (چاپ اول). ترجمه: حسینی، سیدعلی (۱۳۹۱). قم: اندیشه مولانا.
- ۳) امیدواری، سپیده (۱۳۸۷). سلامت معنوی؛ مفاهیم و چالش‌ها. فصلنامه تخصصی پژوهش‌های میان رشته‌ای قرآنی، سال اول، شماره اول، ص ۶-۱۷
- ۴) آقاعلی، فاطمه؛ زندی پور، طیبه و احمدی، محمدرضا (۱۳۹۰). مطالعه تأثیر مشاوره گروهی شناختی رفتاری با تأکید بر اندیشه‌های معنوی در افزایش معنویت و سلامت روان بیماران MS استان قم. روانشناسی و دین، سال چهارم، شماره اول، ص ۳۷-۵۴
- ۵) جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۷). شریعت در آیین معرفت. قم: مرکز نشر اسراء.
- ۶) خدایاری فرد، محمد و دیگران (۱۳۹۰). مقیاس‌های دینداری: مبانی نظری و روش‌شناسی. تهران: انتشارات آوای نور.
- ۷) دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۳۷). لغت‌نامه. تهران: سازمان لغت‌نامه
- ۸) راستی‌کوشک‌قاضی، سیاوش (۱۳۸۸). آب شیرین آب شور. تهران: نشر دف.
- ۹) شجاعی زند، علیرضا؛ حبیب‌زاده خطبه‌سرا، رامین و شریعتی مزینانی، سارا (۱۳۸۴). بررسی انواع دینداری بین دانشجویان دانشگاه تهران
- ۱۰) صادق، جعفر بن محمد (ع) امام ششم (۸۳-۱۴۸ هـ.ق). مصباح الشریعه. ترجمه: کاظمی خلخالی، زین‌العابدین (۱۳۶۱). تهران: حجر.
- ۱۱) فرانکل، ویکتورامیل (بی‌تا). انسان در جستجوی معنا. ترجمه: شجاعی، محمدجواد (۱۳۹۸). تهران: آیین مهر.
- ۱۲) کلینی رازی، ابوجعفر محمد بن یعقوب بن اسحاق (بی‌تا). اصول کافی: اعتقادی، اجتماعی، اخلاقی و علمی. ترجمه: مصطفوی، سیدجواد (بی‌تا). تهران: دفتر نشر فرهنگ اهل بیت (ع).
- ۱۳) مجتهد شبستری، محمد (۱۳۸۱). نقدی بر قرائت رسمی از دین. تهران: طرح نو.
- ۱۴) مجتهد شبستری، محمد (۱۳۸۳). تأملاتی در قرائت انسانی از دین. تهران: طرح نو.
- ۱۵) محقق داماد، سیدمصطفی و مهر، محمدسعید (بی‌تا). مجموعه سخنرانی در هفتمین همایش مرکزی گفتگوی ادیان سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی
- ۱۶) ملکیان، مصطفی (۱۳۸۹). حدیث‌آرزمندی: جستارهایی در عقلانیت و معنویت (چاپ اول). تهران: نگاه معاصر.
- ۱۷) میان‌محله، شیما؛ هدایتی، محمد و مظاهری سیف، حمیدرضا (۱۳۹۵). بررسی تطبیقی مبانی مؤلفه‌ها و لوازم معنویت اسلامی و معنویت سکولار. پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد مبانی نظری اسلام. دانشگاه معارف اسلامی.

فصلنامه رهیافت‌های نوین مدیریت جهادی و حکمرانی اسلامی، شماره ۷، پائیز ۱۴۰۱

- ۱۸) نصر، سید حسین (۱۳۱۲). جلوه‌های معنویت در جهان اسلام: طریقه‌های عرفانی (۱۳۹۱) ترجمه: فاطمه، شاه حسینی (۱۳۴۴). قم: دانشگاه ادیان و مذاهب.
- ۱۹) نظامی، الیاس بن یوسف (۵۳۵-۶۰۷). پنج گنج. تهران: پگاه (۱۳۷۰).
- 20) Antonio MuñozGarcía, Mª Dolores Villena-Martínez, Sustainability, Vol 12, Iss 2, p 470 (2020)
- 21) Balboni T.A., Vanderwerker L.C., Block, S.,D. Paulk, M.E., Lathan, C.S., Peteet, J.R., & Prigerson, H.G. (2007). Religiousness and spiritual support among advanced cancer patients and associations with end-of-life treatment preferences and quality of life. Journal of Clinical Oncology, 25 (5):555 -60
- 22) Bester, Alan, Müller, Julian C. Verbum et Ecclesia. January 2017 38(1):1-9
- 23) Bown, J & Williams, A. (1993). Spirituality and nursing: a review of the literature. Journal of Advances in Health and Nursing Care. 2(4), 41-66
- 24) Class, D.(1999). The Spiritual lives of bereaved Parents. United State of American: Taylor and Francus.
- 25) Fanggidae Rolland Epafras, E3S Web of Conferences, Vol.73, p 11017 (2018)
- 26) Fisher, J.W. (2010). Spiritual Health: Its Nature and Place in the School Curriculum, THESIS.
- 27) Hinnells, R. (1995). "A New Dictionary of Religions", Oxford: Blackwell. Internationaljournal of chikdren's spirituality; 12 :149 -63
- 28) Joel Mokhoathi, Pharos Journal of Theology, Vol 98, Iss 1 (2017)
- 29) Mason, M., Singleton, A. (2007). Webber R. The spirituality of young Australians.
- 30) Mitroff, I., & Denton, A. (1999). A study of spirituality in the workplace. Sloan 3 management Review. 40(4): -
- 31) Pachalski, christina., Dorf, Rabbi.E, Hendi Imam yhya (2004). Spirituality religion and healing in palliative care. Journal of clinical Geriatric med, 20:689- 714
- 32) Palacio Vargas, Carlos Julián, Cuestiones Teológicas. December 2015 42(98):459-481
- 33) Plumb, Alison M. ,Canadian Journal of Counselling and Psychotherapy, v45 n1 p1-16 2011. 16 pp.
- 34) Striepe, Michelle; Clarke, Simon; O'Donoghue, Thomas, Issues in Educational Research, v24 n1 p95-97 2014. 13 pp.
- 35) Tampson, I. (2002). Mental health and Spiritual care. Nursing Standard, 17(9), 33-38
- 36) Valerie Michaelson, Nathan King, Jo nchley, Dorothy Currie, William Pickett Preventive Medicine, Volume . 125, August 2019, Pages 12-18

یادداشت‌ها :

-
1. Spirituality
 2. Religiosity
 3. Oxford Advanced Learner's
 4. Webster
 5. King
 6. Class

7. Orphée
8. Titan
9. Dionysos
10. osho
11. Krishnamurti
12. Dalai Lama
13. Paulo Coelho
14. Institutional religion
15. Tampson
16. Bown & Williams
17. Mitrof & Denton
18. Secular
19. Bester Alan
20. Joel Mokhoathi
21. Pachalski
22. Balboni
23. Hinnells
24. Mason
25. Palacio Vargas
26. Fisher
27. Michaelson
28. Fanggidae Rolland Epafras
29. Striepe, Michelle
30. Plumb, Alison
31. Antonio MuñozGarcía

۳۲. سوره یوسف آیه ۳۸

۳۳. سوره کافرون آیه ۶

۳۴. سوره آل عمران آیه ۱۹

۳۵. سوره صف آیه ۹

۳۶. اصول کافی

۳۷. تحف العقول

۳۸. اصول کافی

۳۹. سوره نمل آیه ۳ و ۴

40. Email
41. Consensus